

Әшімхан Т.Қ.

*Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан
E-mail: taldaobek80@126.com*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ РОМАНЫ: ХХ ҒАСЫРДЫҢ КӨРКЕМ СУРЕТТЕРІ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ШЕШІМ ЭСТЕТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ тарихына қатысты елеулі тарихи оқиғалардың көркем әдебиеттегі көріністері және көркемдік шешім эстетикасы зерттеледі. Зерттеу жұмысының басты мақсаты – Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі жарық көрген тарихи романдардың ішіндегі ХХ ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің құйтырқы саясатының салдарынан туындаған қуғын-сүргін, ашаршылық, отарлық бұлап-талау сынды оқиғаларды арқау ететін тарихи романдар зерттеледі. Сонымен бірге осы кезеңдегі тарихи оқиғаларды арқау еткен романдардағы тарихи таным мен көркемдік шешім мәселесі қарастырылады. Зерттеу тақырыбының практикалық маңызы – ХІХ ғасырдың алдыңғы жартысынан басталған орыс отаршылдары Қазақ даласын жаппай жаулап алу, тазалау жүргізіуі, әрі ондағы өмір сүріп отырған халықты өз жерінен біржола бездіріп жіберу саясатын жүргізді. Кеңес үкіметінің бұл құйтырқы саясаты ХХ ғасырдың 20-шы жылдарына келгенде Қазан төңкерісі, Қазақстандағы «кіші октябрь» оқиғасы, тәркілеу мен жаппай колхоздастыру дейтін қолдан жасалғын ашаршылық, қызылдардың қырғыны тәрізді халық тарихындағы маңызды оқиғалардың бәрі тарихи романның арқауы болды. Бұл ретте, қазақ халқының басынан өткен осы елеулі тарихи оқиғаларды көркем тілмен суреттеп жеткізген романдарды арнаулы зерттеудің маңызы зор. Зерттеу жұмысының міндеті – Кеңес үкіметінің қазақ халқына жасаған зұлымдықтарын әшкерелейтін тарихи романдарды зерттеу. Бұл міндетті орындау үшін осы тақырыпты көтерген романдардың ішінен С. Елубайдың «Ақбоз үй» трилогиясы, Бексұлтан Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романы, Ә.Тарази «Жаза» романы талданады. Зерттеудің әдісі – Кеңес үкіметінің қылмыстарын әшкерелейтін көптеген романдарды атай отырып, олардың көркемдік жақтағы жетістіктері талданып, жинақталып көрсетіледі. Сондай-ақ, мақалада талдау, салыстыру, талқылау қатарлы зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу нәтижесінің жаңалығы – орыс отаршылдығы – қазақ халқының басына төндірген ең бір зұлмат кезеңі, жан түршігерлік қаралы қасыретке толған жылдары болып мәңгі өшпес тарихқа айналды. Халық басындағы осы аянышты халдың шындығын, қолдан жасалған бұл қырғынның қылмысын ашқан тарихи романдар арнаулы тақырыппен жан-жақтылы ғылыми стильмен терең талданылып отыр. Әрі мақалада аталған тақырыпты көтеріп отырған үш жазушының тарихи таным мен көркемдік шешімді бір жақтылы етудегі қаламгерлік қарымы, шеберлік үлгілері де қоса талданып көрсетілді.

Түйін сөздер: ХХ ғасырдың басындағы қазақ тарихи романы, орыс отаршылдығы, тарихи таным, көркемдік шешім, «Ақбоз үй», «Әй, дүние-ай», «Жаза» романдары.

Кіріспе

Әдебиет – халық тағдырының айнасы, ұлт өмірінің жарқын көрінісі. Жазушы халық тарихындағы зор маңызға ие дәуірлік мәселелерді үлкен эстетикалық мұрат, әлеуметтік мақсатта көркем жасампаздықпен бейнелейді. Сондай-ақ, әр мезгілде қалам қайраткерлері отан, халық тағдыры сынға түсіп, таразыға тартылған қиын кезеңдердегі аса үлкен мән алатын тарихи оқиғаларды көркем шығармаларға айналдырып, халықты оятып, рухани

сілкініске бастап отыратын болған. Бұл тұста, ел өміріндегі елеулі мәселелерді жан-жақты кең суреттеп, кемелді жеткізе алатын бірден-бір жанр роман ғана болды. Өйткені заманның көл көсір оқиғасы, өлшеусіз қайғысы романдан өзге жанрдың ыдысына симайтын еді. Романды дәуір тудырады. Әр дәуір өз романын дүниеге әкеледі. Қазақ тарихындағы ірі оқиғалардың бәрі тарихи романның арқауына айналып, қазақ романын дамыта түсті. Түрк қағанаты мен Шыңғыс хан тұсындағы үлкен-кішілі ұлыстар арасындағы шапқыншылық соғыстар, Жұңғарлармен кескілескен ұрыс, отаршылдық зардаптары, ұлт-азаттық күрес, XX ғасырдың басындағы қазан төңкерісі, Қазақстандағы «кіші октябрь» оқиғасы, тәркілеу мен жаппай колхоздастырудың салдарынан қазақ халқының тоз-тозы шығып жан сауғалап босып кетуі, Қызылдардың қырғыны, жаппай ашаршылықтың жүргізілуі тәрізді халық тарихындағы маңызды оқиғалардың бәрі тарихи романның арқауы болды.

Бұл оқиғалар қазақ тарихи романын тың ізденістерге жетелеп, көркемдік жақтан да көп табыстарға ие етті. Қазақ жазушылары тәуелсіздіктің арқасында өткенге көз жіберіп, қазақ тарихының көркем шежіресін жасауға кірісті. Еркіндік тиіп, мемлекет жағынан зор қолдау тапқан әдебиет аршынды қадаммен өрістей түсті. Соның нәтижесінде Қазақстан тәуелсіздік алғаннан қазірге дейінгі отыз жылға жуық уақытта қазақ тарихи романы орасан зор табыстарға қол жеткізді. Бұл қатарда С. Досановтың «Қыл бұрау», С. Елубайдың «Ақбоз үй», Ә. Мекебаевтың «Қазына сыры», К. Ахметбековтың «Қасырет», Ж. Бектұровтың «Таңба», Ә. Сәраевтің «Еділ-жайық», Ш. Құмарованың «Ғасыр нұры», К. Қазыбаевтің «Сұрапыл», Б. Нұржекеевтің «Әй, дүние-ай» романдарында XIX ғасырдың 30-ыншы жылдарынан басталған орыс отаршылдығы жаппай бағындыру, тазалау (қазақты өз жерінен біржола құртып тазалау) саясаты XX ғасырдың 20-ыншы жылдарына келгенде әбден шегіне жетті. Халық қолындағы малын тонап, «кәмпескелеу» дейтін қитұрқы науқан жүргізді. Міне осы жайлар тарихи романдардың тақырып арқауы болып суреттелді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақ әдебиетінде қазірге дейін Кеңес үкіметінің отаршылдық қылмыстарын әшкерелейтін жүздеген тарихи романдар жазылды. Бұл өзі арнаулы монографиялық деңгейде зерттеуді қажет ететін үлкен тақырып. Және бұл шағын мақалада аталған тақырыпты көтерген тарихи романдардың бәрін бірдей қамту мүмкін емес болғандықтан солардың ішінен үш романға талау жасалды. Сондай-ақ, зерттеу барысында жинақтау, салыстыр, талқылау қатарлы зерттеу әдістері қолданылды.

Бұл жылдарда қазақ басындағы тағдыр жан төзгісіз ауыр қасыреттерге толы болғанын тарихи мәліметтер растайды. Аталған бұл романдар орыс отаршылдығынан басталған зорлық-зомбылық оқиғалардың яғни тарихта орын алған трагедиялардың себептері, тарихи шындықтары ашып көрсетіліп, адам тағдырын ойыншық қылған зұлымдық әрекеттерді қатаң сындайды. Б. Мұқайдың «Өмірзая» (Б. Мұқай, 1998), Ә. Таразидың «Жаза» (Ә. Тарази, 2004), Ә. Сәрсенбаевтың «Шеңбер» (Ә. Сәрсенбаев, 1997), Р. Тоқтаровтың «Бақытты құлдың ақыры» (Р. Тоқтаров, 2001), Б. Тілегеновтың «Тұйық өмірдің құпиясы» (Б. Тілегенов, 1998) қатарлы романдарда орыс отаршылдығы, «Қазан төңкерсі» кезіндегі тәркілеу және соғыс зардаптарының қазақ халқына, бүкіл адамзат баласына әкелген зұлмат тақсыреті, сондай-ақ, XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалары арқау етіледі. С. Сматаевтің «Біз құлмыз ба, кімбіз?» (С. Сматаев, 2016), М. Қожақыметованың «Жантасылым» (М. Қожақыметова, 2015), Т. Әлжанның «Қым-қиғаш тіршілік» (Т. Әлжанның, 2012), Т. Нұрмағамбетовтың «Мешкей» (Т. Нұрмағамбетов, 2006), Ғ. Құлахметовтың «Үйірі жоқ көкжал» (Ғ. Құлахметов, 2003), Ж. Шаштайұлының «Біздің заманымыздың аяз биі» (Ж. Шаштай, 2009), С. Досжанованың «Үлкен үйдегі үрей» (С. Досжанова, 2008), Т. Тілеухановтың «Үш ұрпақ» (Т. Тілеуханов, 2007), С. Досановтың «XX ғасыр» (С. Досанов, 2000), «Қылбұрау» (С. Досанов, 2004), Ә. Кәріпұлының «Тайталас» (Ә.

Кәріпұлы, 2002), Ұ. Доспанбеттің «Жылусыз от» (Ұ. Доспанбет, 2008), т. б. Романдарда қазақ халқына басынан кешкен қанды қырғынға толы аянышты тағдыры суреттеледі.

Орыс отаршылдығы – қазақ халқының басына төндірген ең бір зұлмат кезеңі, жан түршігерлік қаралы қасыретке толған жылдары болып мәңгі өшпес тарихқа айналды. Халық басындағы осы аянышты халдың шындығын, қолдан жасалған бұл қырғынның қылмысын ашқан сүбелі еңбектің бірі – Смағұл Елубайдің «Ақбоз үй» трилогиясы болды. Бұл роман — қазақ басындағы қанды тарихтың шерлі шежіресі; миллиондаған халықты қырғынға ұшыратқан кеңестің саясаттың қанқұйлы зұлымдық қылмысын нақты фактілермен ашып берген шығарма.

Талқылау

«Ақбоз үй» деп аталатын трилогияның бірінші кітабында Кеңес үкіметінің «Кедейлерге теңдік әпереміз», «Бақытты жаңа өмірге жеткіземіз» деген зымиян ішкі есеппен оң-солын парықтай алмайтын көрсауат кедей жалшыларды халыққа, елге қамқор болған байлар мен билерге айдап салып, бүкіл елді «Алатайдай бүрліктіріп» алтынбесік мекенінен бездіріп тоз-тоз еткен, ашаршылыққа ұшыратып, одан қалғанын «халық жауы» атандырып түрмеге тоғытып, қырғындаған тарихи шындығы көрсетіледі. Романның идеялық өзегі – барлық деталдары тарихтан белгілі ақиқат оқиғалар мен сол заманның тарихи шындығына құрылғандықтан да шынайылығы күшті тартымды еңбекке айналған.

Көркем шығарманы ұлы тұтастыққа жеткізіп, жоталы дүниеге айналдыратын факторлардың бірі – халық тарихының тарихи шындығынан туған келелі, ірі оқиғалардың шығарманың негізгі оқиғалық желісіне, идеялық арқауына айналуы болса, келесі бірі – сол шын оқиғаларды зор парасаттылық, терең ойшылдық, үлкен суреткерлікпен көркемдік жинақтаудан өткізе отырып, тийіптестірілген кейіпкерлер арқылы суреттеп берумен жүзеге асады. Жазушы С. Елубайдың бұл романы осы екі факторды да табысты орындауымен де құнды еңбекке айналып отыр. Ең бастысы, қазақ тарихының бүркемеленген ақиқатын ашудағы жазушының батыл қадамы, үлкен ерлігі еді. Қай заманда болсын шындықты айтудың жолы өте ауыр болған. Әсіресе, өзгенің қабағына қарап күн кешіп, бодандықтан түбегейлі арылмаған халықтың өкілі үшін шындықты жазу аса қиын.

Романның атына арқау болып тұрған «Ақбоз үй», романдағы негізгі кейіпкердің бірі Пахраддиннің үйі ретінде суреттелгенімен, шындығында бұл символдық мағынада келген қазақтың киелі шаңырағы, құтты мешін ақбоз үйі еді. «Асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген атышулы саяси науқанның салдарынан қаншалаған қазақтың ақбоз үйі – қарашаңырағы ортасына түсті. Әпербақандардың қиянатынан ашаршылыққа ұшырап, кең дала қанды қасапқа айналып, бейуаздардың сүйегіне толды. Міне, осы тарихи шындықты жазушы С. Елубай «Ақбоз үй» трилогиясы арқылы көшелі суреткерлігімен, мол шындығымен халық жүрегінде өшпес ескерткішке айналдырды. Және де «Ақбоз үй» романының құндылығын арттырып тұрған маңызды мәселе – жазушының суреткерлік парасатының қуаттылығы еді. Не айтса да, нені суреттесе де шынайы да, жинақы «Сығымдап» жеткізуі болатын. Суреткерлік дегеніміз сұлу сөздерге тізгін беріп, не болса соны суреттей беру емес, шығарманың идеясына тіке қызмет ететін сұрыпталған сюжеттерді көркем тілмен қысқа, жинақы, дәл бере білу. Ал, оны қалай жеткізу жазушы парасатының, қалам қуатының еркінде. Сондай-ақ, тарихи шындықты көркем шындыққа айналдыруда да қаламгер парасатына, шеберлігіне жүгінеді. Әйтпесе, қанша жерден ақиқаты мол оқиға болғанымен оны тийіптік сипатқа ие маңызды фактілерге құрып, көркемдік сүзгіден өткізбесе, парасат биігінде тұрып сараптай алмаса, ол шырайлы шымыр ғұмырлы еңбекке айнала алмайды. «Ақбоз үй» міне осы талаптан шыға алған роман.

Алғашқы сөйлемінен бастап, соңғы нүктесіне дейін тұтас роман трагедияға, аянышты халге толы. Бірде кінәсіз, момын, қауқарсыз халықтың басындағы жағдайға күйініш

білдірсең, енді бірде жауыздардың қолшоқпарына айналып, ел үстінен күн көрген әкімшіл жылпостарға кектенесің. Кеңестік қитұрқы саясат қанында тектілік, ісінде пәтуа жоқ қарасирақ көркеуде кедейлерді айқұлақтандырып құтыртты. Түбін ойламас байыпсыз ұрдажықтарды алға салып, салсойылға құрық беріп, дүниенің астан-кестенін шығарды. Романда елді ойран еткен бұл оқиғалар Бұқарбай, Ждақай, Жорға күрең образдары арқылы анық ашыла түседі. Ждақай – қоста туып, ас үйде өскен, аузы асқа, өзі тәрбиеге жарымаған құлша еді. Оны заман «Желі» есіртті. Тегіне кісілік бітпеген қарасиырақ құл баласы нағыз салсойылға айналып, тасжүрек жауыз, сұмдық сауған жалақор болып жетілді. Құлды иесінен зор еткен заманның нағыз қанды тырнақ түлегі боп «Тұғырға» қонып, мөр ұстады. Өз басының қамы үшін ежеттес ағайын-туысын, асын ішкен ауылдасын жалалы етіп, жарға соқтырып зар еңіретті. Халыққа қиянат жасау да әкесі Жорға күреңнен кем соқпады. Жорға күрең – заманның құлына айналған екжүзді сұмкелбет сұрқиялардың тійптік образы. Ал, Бұқарбай, Сүржекей, Қозыбағар сияқтылар да өз алдына дара мінезге ие кейіпкерлер еді. Бұлар амалсыздан заманның ыңғайына бағып, күні үшін күлік жеген, жоғарының қолшоқпары болған бейшара жандар. Ойламсыз, тексіздігі оларды обал сауапты білмейтін жалақор сұмдарға айналдырды. Көлдiң тақырға, байдың пақырға айналған аласапыран заман олардың шынайы кесіпірін аша түсті. Әділет қан-қақсап, кісілік аяққа тапталғанда мұндай адамдар бір мезгіл дәурендеген сияқты көрінгенімен олардың күні батар сәт алыс емес еді. Түнектен кейін жарқырап туар алтын сәулелі арайлы таңның келерін кедей-кешшелерде ұғатын сана, саңлау жоқ еді. Сонымен бірге, жазушы сол заманның саяси-әлеуметтік, қоғамдық жағдайын терең зерттеп танығандығы осы жағымсыз кейіпкерлердің образын сомдауда байқалады. Қазақы ортада өскен ауыл баласын заманның қалай аздырып, психологиясын, мінез-құлқын қалай өзгертіп жібергеніне дейін айнытпай көрсетуге тырысады. Бар кінәнің түпқазық себебі Кеңес үкметінің солақай саяси жүйесінде жатқандығын айпарадай ашып береді.

Дүниенің бір беті қараңғы болса, келесі беті жарық болатыны табиғи заңдылық қой. Сол сияқты бұл жағымсыз кейіпкерлердің күрес нысанасына айналған жарқын характерлер Пахраддин, Лабақ ахұн, Бұлыш, Сырға, Дәу апа, Хансұлу, Шеге, Балқиялар еді. Жазушы оқиғаны тартымды тартыстарға құра отырып, кейіпкерлер мінезін даралай түсуге айрықша көңіл аударып, зор құлшыныс жасаған. Пахраддин – елге қамқор болған көреген, парасатты ауыл билерінің образы. Не істесе де аймағымен ақылдасып, жеті ойлап бір кесетін сабырлы да салмақты тұлға. Оқиғаны да, тоқығаны да көп, әрі кісілік болмысымен айналасына сыйлы адам. Әкесінен қалған шағын дәулетті дөңгелетіп, ел қатарлы тірлік кешіп келе жатқан Пахраддинның басына, бір ақ күнде аунап түскен сұрқай заман қара бұлт үйірді. Бір сәтте ақ халы есігіндегі жаман жәутік жалшы Қозыбағардан төмен күйге ұшырады. Сол солақай науқан оны ақыры түңілдіріп, сілікпесін шығарып азап пен аштықта, айдалада ажал құштырды. Пахраддинның трагедиясы – қазақ халқының басындағы ортақ хал еді. Қаншалаған жазықсыз жандар ит қорлық көріп, ашытықтан қырылды, Кеңестік жүйенің құрбанына айналды.

Романның әр кейіпкері өзіне тән мінездерімен есте қалады. Соның бірі Пахраддинның жары Сырға. Оның нағыз қазақ әйелдеріне тән жан сүйінерлік асыл қасиеттері, ерінің мінезін, көңіл-күйін қас-қабағынан танитын сұңғылалығы, үлкен кішіге бірдей мейірбандығы, кісілік тұлғасы, сыр- сымбаты романда әсерлі суреттеледі. Өжет те, ер мінезді Балқия образы да тіпті өзгеше әсерлі. Қуғын көріп, иен құмда жүрсе де тійттей жасымайды. Оның бар сенері, сүйенері тек мерген Бұлыш, шойынқара Бұлышы еді. Ол барда Балқияны ашаршылық та, қуғындаған жау да жасыта алмады. Бұлыш қасында өткен күндері қайта оған ажар қосып, айдындандыра түсті. Сөйткен бақыты қапыда қазаға ұшырап, тірегі құлады. Нар тұлғалы қайран Бұлыш батыр Кеңес үкіметінің сойылсоқ қуғыншыларының қолынан қаза табады.

Бұлыштан басқа дүниені керек етпейтін сұлу Балқия бұл қасіретті көтере алмай жынданып, құлатұзде қаңғып өледі.

Романда тағдыры аса күрделі кейіпкерлердің бірі Хансұлу мен Шеге. Бұлар үшін өмір қасірет пен азапқа, зұлымдық зұлматқа ғана толғандай. Көрмеген қорлығы, тартпаған азабы қалмаған сорлы жандардың тағдырына жүрегің езіле күйініш білдірмей, күрсінбей тұра алмайсың. Туабітті текті, тақаппар, хан қызындай қадырлы Хансұлу тұлғасы романның көркемдік табысы ретінде бағаланады. Жазушы Хансұлу образы арқылы қазақ қыздарының көркем бейнесін жасайды. Хансұлу сұлулығымен ғана емес, өнерлі, қайсар, қажырлы тұрпатымен, кісілік қырларымен көрген жанды еріксіз тәнті етті. Ал, Шеге – мұқалмас жігердің адамы. Жалалы болып, түрмеде кинаудың жан төзгісіз небір түрлеріне жолыққанда да ол өмірден үмітін үзбей, әділет күтеді. Сынбас, майспас мықшеге мінезімен азапқа төзеді. Бірақ, есіл ердің аяулы ғұмыры түрмеде аяқтайды. Романда есте қаларлық тағы бір сом тұлғалы характер – Дәу апа. Арғы аталарынан батырлық, бегзаттық жалғасқан Дәу апаның да ешкімге ұқсамайтын болмысы көз тартады. Ашаршылыққа да, қиншылыққа да, тіпті қарсы келген қазаға да мойымайтын қайсарлығы, жауға есесін жібермейтін ұрт мінез батырлығы ұлы Бұлыштың бойынан да көрініс береді. Көз алдыға, досқа мейірбан, адал ауыл әжелерін елестетеді. Жалғыз немересі Едігені етегіне орап бағып, соған ғана үміт артып тірлік жібі үзілмей келе жатқан қарт әжеге де жала жауып, зымияндықпен қаралап түрмеге тығып, азаптап өлтіреді. Романдағы Лабақ ахұн образы адамгершіліктің асқақ бейнесіндей болып елестейді. Ол өшпес, сарқылмас халық парасатының жиынтық бейнесі, әділеттің, имандылықтың үзілмес тұғыры, асыл қасиеттерді келешектің жарқын жолына бастаушы спетті жан.

«Ақбоз үй» романында тұлғаланбаған кейіпкер жоқтың қасы. Әр характер өзіне тән мінезге, ерекшелікке ие. Жазушы қоғамдық өмірдің шындығын жай баяндап, суреттеп жеткізбейді, көркемдік жинақтаудан өткен тийптік характерлер арқылы көрсетіп береді. Кейіпкерлердің портретін, жандүниесін, басынан кешкен тағдырын, сан салалы өмірін, өзіне тән дара ерекшеліктерін, әрі сол кезеңнің, қоғамның сипатын танытатын соқталы оқиғаларын баяндай отырып, тарихи шындықтардың сырларын ақтарады. Кейіпкерлердің тийптік бейнесін суреттемей, дараламай – қоғамдық өмірдің саяси-әлеуметтік мәні жан-жақты ашылмайды. Көркем бейненің тийптік қасиет-сипаты неғұрлым арта түскен сайын, оның өмір ақиқатын танытарлық қуаты да солғұрлым нығая түседі. С. Елубайдың «Ақбоз үй» трилогиясындағы кейіпкерлер образы бізге міне осындай заңдылықты түсіндіреді. Романдағы кейіпкерлер тұлғасының даралануы – негізгі оқиғаның өрбуімен өзектес дамып отырады да, романның тұтастығына, идеялық арқауының шымырлануы үшін қызмет атқарады.

XX ғасырдың басындағы қазан тоңгерісі, тәркілеу мен колхоздастырудан туындаған жаппай ашаршылық жағдай, қазақ зиялыларын түгелдей «Халық жауы» деп қуғындауы, отан соғысы, 1986-жылғы желтоқсан қозғалысы секілді қазақ халқы басынан кешкен жан түршігерлік қанды оқиғалар қазақ қаламгерлерін ешқашанда бейжай қалтыра алмады. Соншама қорлық көрген халық өз тарихын түгендеуге, өз туған жерінің азаттығы үшін күрескен ерлердің өткенін еске түсіруге құқықты еді. Сондықтан да XX ғасырдың көркем тарихи суреттерін жасаған романдардың дені аталған тақырыптарға арналды. Осы қатарда, бұл тақырыптарды жан-жақты шынайы суреттеген Әнес Сарайдың «Еділ-Жайық», Адам Мекебаевтың «Қазына сыры», Бексұлтан Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романдарын атауға болады.

Бексұлтан Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» [3] романының идеялық өзегі – 1916-жылғы Албан көтерілісі мен ашаршылық кезіндегі біраз оқиғаларға құрылған. Жазушы аталған кезеңдердің тарихи шындығын архив материалдарына сүйене отырып суреттейді. Роман авторы Қапез, Самсалы, Дәулетбай, Губзев, София сияқты кейіпкерлердің өмірде

болған адамдар екенін, әрі бұл кейіпкерлердің басынан кешкен оқиғаларды да боямаламай шын қалпында көрсеткенін айтады. Нақты деректерге, тарихи адамдардың жазып қалдырған естеліктері мен құжаттарына сүйене отырып, Кеңес үкіметінің қазақ халқына жүргізген аяусыз жазалауы, зорлықшыл әрекеттері тарихи шындық негізінде айнытпай көрсетіледі.

Әрине, көркем шығарманың теориялық заңдылықтары бойынша айтқанда, көркем әдебиет ең алдымен көркемдік жинақтаумен, тийпестірумен, психологиялық талдаудың әр алуан көркемдік құралдарымен боямаланып, әсіреленіп келетіні шындық [14, 87]. Онсыз ол көркем шығарма болмайды. «Әй, дүние-ай» романының бас кейіпкерлері Шәйі мен Тазабек – қазақ халқының басындағы жағдайдың көркемдік тийпестірілуімен жасалған жиынтық образдар. Шәйі мен Тазабек тағдыры – қазақтың сол кездегі басынан кешкен халдың айнасы еді. «Әй, дүние-ай» романы «дейін», «кейін», «түйін» деген үш үлкен сюжеттік бөлектен тұрады. Бірінші бөлекте, 1916-жылы Ресей патшасының «Қазақтарды майданның қара жұмысына әскерге алу жарлығы» түсіріледі. Адамды ажалға айдайтын бұл бұйырықтан Нарынқол өңірін жайлаған Албан руларының зәресі ұшып үрке қашады. Орыстар қойдай үріккен қорғансыз, әлсіз бұқараны оққа ұстап қырып салады. Үріккен ел жан сауғалап Нарынқолмен іргелес жататын Қытай еліне қарасты Мұңғұлқуре, Текес өңірлеріне қарай көшеді. Көшкен елді орыс әскерлері қуып жетіп қырғындаса, шегара маңынан мұңғұлдар тосып тонайды. Сөйтіп, бейуаз бұқараның қаны судай шашылады. Бұл оқиғалар «Албан көтерілісі», «Қарқара оқиғасы» деген атпен тарихта қалды. Міне, романның бірінші бөлімінде қырғыншылыққа ұшыраған халық басындағы осы аянышты оқиғалар шынайы, әсерлі суреттеледі. Мысалы, орыс ұлықтары Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкір, Серікбай сияқты ел ағаларын «Ақылдасамыз» деп алдап шақырып қамап тастайды. Ел ағаларын босатуды талап қылған жұртшылықты «Көтеріліс жасамақшы» деп айыптап, халыққа оқ жаудырып атқылайды. Үрейі ұшқан халықты аяусыз қырғындауға көшеді. Фон берг бастаған жазалаушы отряды бейбіт-бейғам жатқан ауылдарды қырып-жойып, өртеп, мал-мүліктерін тонайды. Қыздарды зорлап, екіқабат әйелдер мен балаларды кескілеп өлтіргендігін, жан сауғалап қашқан халықты қуалап жүріп қырғындағаны романының бұл бөлігінде әсерлі әңгімеленеді.

Романның бұл бөлегінде («дейін») тарихи шындықтар көркем образдар арқылы суреткерлікпен әсерлі ашыла түскен. Албан көтерілісі кезіндегі қазақ басына түскен машақатты тағдырды жазушы бас кейіпкерлер – Шәйі мен Тазабек образына жинақтайды. Шәйі тағдыры – Сол кездегі қазақтың тағдыры. Қорғансыз, әлсіз халықты зорекерлер басынып жүндей түтті. Жазушы сол түстің қоғамдық жағдайын Шәйі мен Тазабектің басына жинақтап соны, кесек характер ретінде терең бейнелеп бірталай көркемдік ізденістер жасайды. Шәйінің мінезі, көркі, отбасына мейірбандығы, сондай-ақ, азаматын айырықша ардақтауы, үлкен-кішіге бірдей жанашыр болуы романда айырым эпизоттармен суреттеліп айшықтала түскен.

«Әй, дүние-ай» романының ең негізгі идеялық тақырыбы – Албан көтерілісінің тарихи шындығын, дәуірлік астарын ашу. Жазушы нақты деталдармен сол кезеңнің шынайы жағдайын жекелеген кейіпкерлер тағдыры арқылы халық басындағы халды суреттейді. Бұл кезеңдегі тарихи оқиғалар қазақ халқының өміріндегі келелі мәселе болғандықтан да оның ауқымдылығы мен маңыздылығы зор болды. Сол себепті 1916-жылғы тарихи оқиғалар Шәйі мен Тазабек сияқты бірқаншалаған кейіпкерлердің басына жинақталып көрсетілгенімен, іс жүзінде, бір дәуірдің тарихи шындығын көркем жинақтап көрсету үшін бұл және де жеткіліксіздік етеді. Халық тарихына бұрылыс әкелген немесе ірі оқиғалардың туылуына тіке себепкер болған қоғамдық мәселелер мен әлеуметтік топтар тудырып отырған күрделі барыстарды, қоғамдық қайшылықтарды, ел, халық өміріне байланысты әр алуан өзекті оқиғаларды кең қамтып, жан-жақтылы суреттеп пайымдауға, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік өмірдің, қилы кезеңнің тарихи шындығын көптеген кесек кейіпкерлер, жоталы

характерлердің қым-қиғаш күрделі өмірі арқылы терең суреттеп беруі керек. Бұл жағынан келгенде, романының бірінші бөлімінде жазушы Б.Нұржекеұлы Шәйі мен Тазабектің образын жасауда, әрі осы арқылы тарихи дәуірдің шындығын ашу да бір талай сәтті қадамдарға бара алған деуге болады.

Романның «Кейін» деп аталатын екінші бөлімінде 1916-жылғы бұл оқиғалар аяқталғаннан кейінгі яғни орыс патшалығы құлап, Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар орын алады. «Көлхоздастыру» деген атпен халық қолындағы малды тігерге тұяқ қалдырмай жинап алып, күнкөрісі малға сүйенген халықты ашаршылыққа ұшыратады. Ел ішіндегі өнерлі, көзі ашық адамдарды саяси қуғын-сүргінге ұшыратып қырғындайды. Бұл бөлімдегі оқиғалар негізінен өз айналасындағы ауылдарға, ағайын-туысқа сүйеніш болған Тазабектің қайсар да, қажырлы, ойлы азаматтық тұлғасын көрнектілендіруге құрылады. Мәселен, Тазабек ашаршылыққа ұшырап, қарлы боранда құлап жатқан жерінен қырғыз азаматы Табайды құтқарып қалады, әрі қайын бикесі Жүзікке қосып, басына отау көтеріп береді. Бай балаларынан тепкі көрген Қали мен Айшаға да қорған болады. Қайын жұртының отбасын түгел өлтіріп, өртеп кеткен екі орыс Тазабекті ториды, тыныштық бермейді. Бәкен бастаған өз ауылындағы қазақтар да мұның үстінен арыз жазады. Сонымен, Тазабек амалсыздан кезінде үйін Тазабекке тастап көшіп кеткен орыс ағайыны Күбзевке келіп паналайды. Сол жерге ауылын түгел көшіріп әкеліп орнығады. Бала оқытады. Өз айналасындағы адамдарды тоған қазып, егін салуға жұмылдырады. Міне, осы тектес Тазабектің кісілік келбетін ашатын оқиғалар бұл бөлімде едауыр орын алады.

Шынын айту керек, «Кейін» деп аталатын бұл бөлімде қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың шындығын ашатын күрделі сюжеттерге құрылған терең психологиялық суреттеулер жетпейді. Тазабектің басына жинақталған оқиғалар да «Жүрдім, бардым» жай баяндалған. Романның идеялық тақырыбын арқалаған ірі оқиғалар суреті бұл бөліммен біткен яғни роман аяқталуға тиіс. Алайда, жазушы Б. Нұржекеұлы көлхоздастыру мәселесі, ашаршылық көріністері, отан соғысы, Соғыстан соңғы жағдидар, Қазақстанның тәуелсіздік алуына дейінгі мәселелерді жалаң таныстырумен, үзік-үзік оқиғалармен «Сығымдап» мәлімет жасап баяндап шығады. «Түйін» аталатын бөлімін жазушы романның соңғы тарауы ретінде ұсынғанымен, романды тұтастыққа жеткізетін бір бүтін тұлғаға айнала алмаған. Тек романның прологі есебінде қызмет атқарып қалған. Жазушы роман «Түйініне» (прологқа) артық жүк артқан. Бұл романның заңдылықтарына, жанр табиғатына сай емес. Көркем сөздің жанрларының өз заңдылықтарын жазушы еркі бойынша өзгерте алмайды. Ұзақ әңгіменің бәрі роман емес. Жанр табиғатын тану — шеберліктің кілті, парасаттылықтың өлшемі. Шығарма көлеміне қарап жанрға бөлінбейді. Керсінше, жанрға сай детал, сюжет болады. Бейне Қытайдың танымалы жазушысы Лушүн айтқандай: «Үйректің аяғын созып ұзартуға, батпырауықтың құйырығын кесіп қысқартуға болмайды».

Жазушы көркем шығармасында көтерілетін тақырып, ірі қоғамдық-әлеуметтік мәселелер мен дәуірлік шындықтарды, өмірдегі қат-қабат драммалық тартыстарды жоталы характерлер арқылы көрсетуі тиіс [18, 167]. Айшықты образ, терең психологиялық талдаулар жоқ жерде жазушы жалаң тақырыппен жарқыратып ештеңе алып шыға алмайды. Сосын да жазушы бәкін-шүкін оқиғамен ұзақ изектеп баяндауға ұрынады. Шығарманың көркемдік тұтастығына, идеялық мақсатына тіке қызмет етпейтін яғни негізгі сюжетке орынды-орынсыз қосалқы сарындар қосып, кейіпкер қатысатын оқиғаны қолдан қоюлатудың керегі жоқ. Жазушы өзі суреттеп жазып отырған кезеңнің барлық шындығын қалдырмай айта алуы екіталай. Әрі солай істеймін деп шығармаға артық салмақ салып, заңдылыққа симас қадамға барудың қажеті де жоқ. Б. Нұржекеұлы бұл романында бір ғасырлық оқиғаны түгел қамтуға құлшынып, көп деректерді сыналап енгізген. Алайда, табиғи қажеттіліктен туып жатпайтын мұндай бөлек-бөлек оқиғаларды күшпен «Сығымдау» романның көркемдік құнын төмендетіп жібергені анық. Сол себепті де, романның соңы көркемдік шешіммен аяқтап,

тұтастық таба алмаған. Рас, жазушы роман соңғы шешімін баснан үркін, ашаршылық, халық жауы, соғыс секілді қилы кезеңді өткерген Шәйінің Қазақстанның тәуелсіздігін көріп, кезекті дүниенің таңы атқанына көзі жетіп көз жұмуымен аяқтайды. Бірақ, бұл романның табиғи шешімі емес, жазушының күштеп қистыруы, авторлық таныммен тындым табуы еді.

Қазақ романдарын мазмұн жағынан байыта түскен келелі бір тақырып – Соғыс мәселесі. Дүние жүзілік екінші соғыстағы ел үшін жан қиған жауынгерлердің ерлік істері мен соғыстың күллі адамзат баласына әкелген ауыр зардаптары қазақ әдебиетінде де үлкен орын алып, кең құлашты романдарды дүниеге әкелді. От қарумен ажал төккен бұл соғыс қазақ баласы көрген соғыстардан мүлде басқаша еді. Сол себепті де алғашында бұл тақырып қазақ жазушылары үшін айтқанда әрі бейтаныс, әрі қиын сезілді. Соғыс суреттерін жазуда қазақ жазушылары ең алдымен орыс әдебиетінен үйренді. Мәселен, дүние жүзілік екінші соғысты кең құлашты суреттеген орыс жазушыларынан Л. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік», Н. Тихоновтың «Соғыс», М. Шолоховтың «Соғыс суреттері», В. Гроссманның «Ажалсыз халық», К. Симоновтің «Күндер мен түндер» [17,143], [20, 356], т. б. Романдары майдандағы Кеңес жауынгерлерінің жанкешті ерлігін көркемдік шындықпен кең суреттеп жазды. Отан үшін майданға аттанған ерлердің ерлік істерін суреттеу қазақ жазушыларының алдына да зор міндет қойды. Ғ. Мүсіреповтың «Қазақ солдаты», Ә. Нұрпейісовтің «Қурляндия», Т. Ахтановтың «Қаһарлы күндер», «Шырағың сөнбесін», Б. Момышұлының «Москва үшін шайқас» сынды кең құлашты эпикалық шығармалары осы ізденістің сәтті көріністері болып табылады. Әрине, бұл романдар дүние жүзілік соғыстың соңғы кездерінде жазылған болатын. Соғыстың күллі адамзат баласына әкелген ауыр зардаптарының әлі күнге жалғасып келе жатқанын суреттейтін шығармалар Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін де жарық көріп келеді. Мұның тийптік үлгісі ретінде Әкім Таразидың «жаза» [4, 345] атты романын атауға болады.

Ә. Таразидың «жаза» романы қазақ әдебиетінде соғыс тақырыбында жарық көрген ілгергі романдарға мүлде ұқсамайды. Онда майдан суреттері емес, соғыстың зардабы әкелген трагедиялық жағдайлар орын алады. Романның жазылу стилі дәстүрлі әдебиеттен бөлек, жасампаздық тәсілі де реализмдік қағидалардың ізінен шеткері, соны формаға ойысқанын байқатады. Соғыс зардабы тудырған осы бір трагедиялық жағдайлар жазушыны жаңаша тәсілге жетелеген сияқты. Жазушының өз туындысын Жапон жазушысының шығармасына телуі – дәстүрлі стильден арыла жазудың тәсілі еді. Роман кейіпкерлері де Жапон адамдарына аты бойынша беріледі. Бас кейіпкер Ауған соғысына қатысып, содан арылмас азапты ауыруды жұқтырып қайтқан Або, әйелі – Зоро, балалары – Бало мен Айно.

Жазушы Ә. Тарази «жаза» романының оқиғасын адам нанғысыз сұмдық трагедияларға құрады. Роман оқиғасы үш адамның белгісіз өлімінен басталады. Або күзетші болып істейтін бала бақша меңгерушісі Анна Андревна, аудандық оқу бөлімнің меңгерушісі Байбақ Малшыбаев және «пайдагер» Нұрдін Сайдов. Бұл өлтірілген адамдарға жанашырлық білдіріп, қаралы көңіл күй білдірген ешкім жоқ. «Шебер ақ, нағыз кәсіпқой жұмыс» – Абоньң өлген адам туралы түсінгі осы. Жазушы кейіпкер Абоньң жан дүниесіне барлау жасайды. Або сезімтал жан. Соғыс майданында күніне, сәт сайын қаншалаған адамдардың өлімін көзі көріп, адам өлтірудің де неше алуан түріне әбден төселген «Кәсіпқой адамға» айналған. Адам өлімі оған ешқандай әсер бермейтін, жан дүниесінен аяусыздық өшіп қасаңданған адамға ұқсайды. Бұл жағынан алғанда, Абоньң алғашқы үш адамның өлімін көргенде ««Өте шебер, кәсіпқой жұмыс» деп қолдан жасалған әлде бір затына разы болған жандай сүйіне қарайды. Абоньң отбасына қаратқан мінезінен, көзқарасынан оның келесі жарқын бетін байқағандай боламыз. Ол да қатардағы адамдардай бақтты өмірге құштар, бала-шағасына мейірбан. Алайда, Соғыстан жұқтырып келген жан төзгісіз арылмас азапты ауру өз басында ғана емес, балаларына да жұққан. Өкшеден бастап миына дейін ауыратын бұл науқастан балаларын

қалай құтқарарын білмейді. Або ұлы мен қызының «Папа, ау, папа, мама, құтқара гөр» деп шырқыраған дауысын естігенде не қыларын білмей, жынданған жанша көше безіп кетеді.

Або науқасы ұстағанда өзін өлтіріп жанын қинаған азаптан бір жола құтылғысы келеді. Бірақ, ол: «Арың қайда Або, арың қайда? жаның – арыңның садағасы емес пе еді?! ұлың мен қызыңды бұлай тастап кетуге болмайды. Обал! ұлың мен қызыңды мына қияметке тастап кетсең кім болғаның?» [4] деп балаларын ойлаған болады. Осы жерде Або «Ар», «Обал» деген сөздерді айтып, өзін мейірімді, кісілікті жан етіп көрсетеді. Шындығында, Абонның жүрегінде шым етер аяушылық, ар, обал деген ұғым жоқ. Ондай қасиеттерді соғыс әлдеқашан оның жан дүниесінен мүлде өшіріп тастаған. Жаны қиналғанда: «енді үш күн, тым құрыса екі таулік бере гөр жаратқан! ұлы мақсатымды орындағанша өлмей тұрайын» деп жалынады. Ол балаларын өлтіруді «ұлы мақсат» деп атайды. Өз балаларын өзі өлтіріп, өлімін өзгеге жабады. Романда осы науқасымен бүкіл әулетімен құрып біткен басқа да жандар бар екені де ескертіледі: «Адам төзгісіз ауыр дертке шыдай алмай Мұрат асылып өлді. Ивановтың соңғы тәсілінен Мұраттың бар үйелмені «өкшем-ай, өкшем!» деп зар қаға бастайды. Қаралы үйдің ең соңғысы Айша тапа-тал түсте үйінің босағасына ілініп қалыпты» [4]. Бұлар соғыс әкелген тақсыреттер.

Жазушы романда бұл трагедиялардың себебі қайда жатыр? деген сұрау тастайды. Тіпті, Абонның өз перзенітерін өлтіруін де кіналамайды. Романда бас кейіпкер Або: «не жазып едім балаларыма дейін қарғысына қалып?» деп ақталады. Өзіне-өзі сұрақ қояды. Шешімі жоқ сұрақ: «Рас, екі жыл соғысқа қатыстым. Бірақ сонда барайыншы деп өзім сұранған жоқ едім ғой! рас, қолыма қару ұстадым, аттым, шаптым, сілтедім, жұдырық та жұмсадым. Бірақ соның бәрін тек қорғану үшін жасамадым ба? тек қорғану үшін! отан, отан демедік пе? борыш, міндет демедік пе?» [4]. Жазушы Абонның ауызына осындай сөз салып оны ақтағандай болады. Бар кінәні адамдарға айықпас дерт әкелген соғысқа артады. Күллі адамзат басына келетін трагедияның барлығын соғыс тудырады дегенді ишаралайды.

Зерттеу нәтижелері

«Ақбоз үй» трилогиясының кейіпкерлер образы дерлік 1-кітабында ақ тұлғаланып ашылып болады. 2-, 3-кітаптарында жазушы өзі суреттеп отырған кейіпкерлер тағдырының соңы қалай болғанын, немен тынғанын баяндайды. Әрине, бұл көркем шығарманың заңдылығы бойынша айтсақ та орынды жағдай. Өйткені, жазушы кейіпкер тағдырын өзінің собиективтік еркі бойынша шеше салмайды. Кейіпкер дегеніміз де адам. Ал адам тағдырын жазушы өз қалауы бойынша қалам ұшында ойнатып, қуыршаққа айналдыруға хақылы емес. Керсінше, өзі суреттеп отырған қоғамдық жағдайдың шындығына сәйкес кейіпкерлер тағдыры шешім табады. Сонымен бірге жазушы кейіпкердің жетегінде де кетіп қалмауы керек. «Ақбоз үй» романындағы кейіпкерлер тағдырының шынайы, сенімді болып шыққандығы жазушының осы қағидаларды әмәнда есте ұстағандығын көрсетеді.

Роман тілінде дәлдік, айшықтылық, құрылымында бір сөйлемін алып тастасаң қирап түсер бөлінбес бүтіндік бар. Әр адымын мүлт кетірмес кәнігілік, сабырға сықалған сырбаздық тұтас роман бойынан көрініс беріп, жазушы шығармашылық мәнерінің хас белгісіндей көңіл тартып, көз суырады. Жазушының тілдік қолданысындағы «стильдік бояулардың» [16] әсіресе романның 1-кітабында біршама мол орын алғандығы байқалады. Романда кейіпкерлер образын даралау, ауыл адамдарының нанымды бейнесін жасау үшін жазушы әдейі диалектизмдерді, көнерген сөздерді қолданғандығын көреміз. Мысалы, «кіспүріш», «керсолқылау», «ақжабын», «шыршыр жасау», «әбзаматта», «алағада», «жандығы» сияқты көнерген сөздер мен диалектизмдерді және «тақа», «асасы», «қасқайтты» секілді кейіпкер мінезін даралайтын сөз дағдыларын жазушы тарихи көркем туындының стильдік бояуын қалыңдату үшін арнайы қолданады. Жазушылардың көркем шығармаларда көнерген сөздер мен диалектизмдерді көптен қолдануы туралы танымалы тіл ғалымы

Р.Сыздықова «Функционалдық стильдердің айырым белгілері жайындағы пікірлер мен тұжырымдар» атты мақаласында: «тарихи романдарда көнерген сөздердің орын алуы жалпы көркем әдебиет үлгілерінің бәріне ортақ белгі емес, тарихи шығарманы әрлейтін стильдік бояуы деп тану қажет» [2] деп жазады. Бұл жерде жазушы С.Елубаев біріншіден, шығарманың стильдік ерекшеліктерін арттыра түсуді мақсат етсе; екіншіден, кейіпкерлердің образын айқындап, айшықтай түсу үшін қолданады.

Жазушы Ә. Тарази «жаза» романында бас кейіпкердің жан дүниесіне үңіле отырып психологиялық талдаулар жасайды. Абоның жан дүниесіндегі «Жаны ашу» сезімі тым өрескел жағдай. Қандай жағдайда да өз баласын өзі жауыздықпен балталап өлтіріп, оның қылмысын өзге артуды қалай түсінуге болады?! қолымен істеген сонша көп сұрқиялықтардан қашуы – Оны адамдық қатардан әлде қашан шығарып тастағанын аңғартпамай ма?! алайда, Або балаларын өлтірер алдында қақпа алдында кездескен бейтаныс екі жігітке: «Жігіттер, анау екі баланы аман алып қалыңдаршы! ол екеуін бүгін туған әкесі өлтіреді» дейді. Бұл оның жүрегінен туындаған әкелік шын сезім бе, әкелік мейірімнен туындаған шынайы сезім бе? түсініксіз. Або балаларын ешкім құтқара алмасын біледі. Балаларына төнген ажалды, жан төзгісіз азапты өзі басынан кешіріп жүр емес пе? ендеше, бұл оның соңғы сәттегі не істерін білмеген жан арпалысы ғана. Ол дүниеге кектенеді. Өз басына, семьясына ақырзаман әкелген соғысқа, бүкіл адамдарға кектенеді. Або аялдамада тұрған қалың адамға күйзеле қарап: «ылғи мүгедек! ылғи сорлы! шеттеріңнен қырып тастаса – обал жоқ сендерге!» дейді. Және де ол: «маған бұл қала не керек? маған бұл ел не керек? маған бұл планета не керек?» деп түңіледі. Отбасына қиямет әкелген бұл азапты мен жеке тартамын ба? бүкіл дүние өртеніп, ажал құшсада маған бәрібір дейтін егойстық пиғыл еді бұл. Бір жағынан, отбасының азапты ажалдың аузында шырылдап жатқанын көрген әке үшін бұл түсінікті жай. Қай ата-ана бауыр еті балаларының азаппен өлуін коргісі келеді дейсің?! тек, оқырманның қабылдай алмайтыны Абоның балаларын «Құтқару» жолы еді.

Қорытынды

Түйіндей айтқанда, С. Елубайдың «Ақ боз үй» трилогиясы қазақ тарихи романның сүбелі табысы ретінде бағаланатын құнды еңбек. Біз «Ақбоз үй» романынан Кеңестік жүйенің қазақ тарихына өшпестей жазып кеткен қара таңбасын танимыз. Өткенді білмей келешекке қол арту мүмкін емес. Тарихын, тегін білмегенді тексіздік жайлайды. Сондықтан да халықтың әр кезеңдегі тарихын танытатын көркем шығармалардың ролы әрқашан да төмен бағаланбауы керек. Осы жағынан келгенде, «Ақбоз үй» трилогиясы қазақ көркем әдебиетінің қазынасына қосылған кенеулі шығармалардың бірі екендігі шүбасыз.

«Әй, дүние-ай» романы Албан көтерілісі кезіндегі тарихи шындықтардан біраз деректер бере алған шығарма. Романның мемлекеттік сыйлыққа ие болуы да оның көтерген тақырыбының активалдығы мен деректерінің шынайылығынан еді. Қазақ тарихындағы маңызды тақырыпты нақты деректер арқылы суреттеп, көп сырдың бетін ашуымен роман әлі лайықты бағасын алады деп есептейміз.

«Жаза» романы жаңаша тәсіл, өзгеше оқиғаға құрылуымен де назар аударады. Роман аты да Симовлдық мәнде алынған. Бұл соғыстың, зұлымдықтың адамдарға жіберген жазасы. Қиянатпен күн кешкен азапта өледі дейтін философиялық идеяны аңғартады. Бас кейіпкер Абоның отбасына әкелген «Жаза» еш себеп-салдарсыз емес еді. Дүние де сұраусыз, себепсіз нәрсе болмақ емес. Адамзат өзі қолымен жасаған зұлымдықтың зардабын қашанда тартпай қоймайды. Әр күнә, әр қылмыс жазасыз, сұраусыз қалмайды. Романның алға қойған негізгі идеяларының бірі міне осындай.

Қорытып айтқанда, Қазақстан тәуелсіздік алып сөз еркіндігі тийгенінен кейін Кеңес тұсындағы тарихи шындықтар қайта қаралып, жазушылардың жан-жақты толық жазуына жол ашылды. Тыйым салынған Албан көтерілісі, ашаршылық қырғындары, Сталиндік

реперция, Қазақстандағы «Кіші октябрь» сияқты халық басына нәубет әкелген, қазақ тарихында елеулі тарихи маңыз алатын айтулы мәселелер тек Қазақстан тәуелсіздік алғанынан ғана жариялыққа шығуға мүмкіндік алды. Сонымен, қазақ әдебиетінде әлем жұртшылығы үшін маңызды да мәнді, бағалы рухани байлыққа айналған тамаша туындылар дүниеге келді. Ақиқат – ол да тереңге көмілген алтын сияқты. Күндердің күнінде жарқырап жарыққа шығады. Қазақ тарихындағы тарихи шындық, көлеңкелі тұстар қанша бүркемелегенмен ол жоғалып, санадан мүлде өшіп кеткен жоқ. Мезгілі келгенде, орайы пысып жеткенде бәрібір ашылатындығын айғақтады. Қазақ жазушылары осы ақтандақ беттерді толықтауға, ел тарихын ақиқат пшінде танытуға мүдделі болды. «Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымын тек Кеңес дәуірі, Кеңес тұсындағы әдебиетті ғана емес, қазақ әдебиетінің көне дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі даму тарихын тұтас таразылап, түбегейлі бағалауға бет алып отыр. Кеңестік өмір шындықтарының Қазақстанның тәуелсіздік тұсында көркемдік пайымдау ерекшеліктерін тарихи ұстаным тұрғысынан таразылау да маңызды екендігі анық. Кеңес дәуіріндегі адам мен қоғам арақатынасы қазақ романында белгілі дәреже де көрініс тапқаны даусыз. Алайда қазақ халқы ақ патшаға, одан беріде Кеңес үкіметіне қараған замандарда адам мен қоғам басынан өткен оқиғалар өмірдің шындығының өз тереңдігі, өз кеңдігі деңгейінде көркем көрінісін тапты деуге ерте. Арғы дәуірді айтпағанның өзінде, Кеңес адамының қысқа ғұмырдағы бағы мен соры, қуанышы мен қайғысы, өмірінің нәрі мен өлімінің мәні, қаһармандық рухы мен трагедиялық тағдыры тиісті көркемдік және саяси-әлеуметтік деңгейде жинақталып болмағаны да тудырмауға тиісті» [17, 346].

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі, әдеби процесс жаңа көзқарастар аясында зерттеліп, соны тақырыптарды жаппай көтеруге бет алды. Бір ғасыр бойындағы яғни ХХ ғасырдағы тарихи оқиғалардың көркем прозаның өзекті тақырыбына айналғандығы да осы мәселені көрсетеді. Біз қарастырып отырған С.Елубайдың «Ақбоз үй», Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай», Ә.Таразидің «жаза» романдары да жүйеден қазақ әдебиетінің келелі табысы ғана емес, Қазақстан тәуелсіздігінің де жемісі еді.

Әдебиет:

1. Айдарбаев Ж. Тұтқындар. - Алматы: Б.О.Ж, -2001. 520 б.
2. Елубай С. Жалған дүние (Роман-толғау). - Алматы: Қазығұрт, -2003. 158 б.
3. Еңсегенұлы Т. Тұтқын. - Алматы: Мерей, -2003. 336 б.
4. Елубаев С. Мінажат. - Алматы: Қазақстан, -1993. 256 б.
5. Сыматаев С. Елім-ай. Үшінші кітап.- Алматы: Қазығұрт, -2003. 750 б.
6. Досанов С. Тұйық. - Алматы: Арда, -2007. 608 б.
7. Досанов С. Жиырмасыншы ғасыр. - Алматы: Санат, -1998. 400 б.
8. Доспанбет Ұ. Жылусыз от. - Алматы: Сөздік-словарь, -2000.
9. Қожахметова М. Жантәсілім. - Алматы: Ана-тілі, -2001. 312 б.
10. Мұқай Б. Өмірзая. - Алматы: Жалын, -1998. 480 б.
11. Мұртаза Ш. Тамұқ. - Алматы: Қазақстан, -1994. 221 б.
12. Жұртбаев Т. Талқы. - Алматы: Қазақстан, -1997. 368 б.
13. Тілеуханов Т. Үш ұрпақ мұңы. - Алматы: Жазушы, -1996. 560 б.
14. 掏东风: 《文学理论基本问题》, 北京: 北京大学出版社, 2004 年版
15. 南帆: 《文学理论》, 北京: 北京大学出版社, 2008 年版
16. 孙绍振: 《文学创造论》, 沈阳: 春风文艺出版社, 1987 年版
17. 姜文振: 《中国文学理论现代性问题研究》, 北京: 人民文学出版社, 2005 年版
18. 罗根泽: 《中国文学批评史》, 上海书店, 2003 年版
19. 费鹏: 《新世纪长篇小说的历史现想象》, 吉林: 东北师范大学, 2019 年

20. 权绘锦: 《历史创伤与现实隐忧中的民族精魂》—评哈萨克斯坦作家热合木江·沃塔尔巴耶夫的中短篇小说, 伊宁: 伊犁师范学院学报(社会科学版), 2014年第3期

References:

1. Aidarbaev Zh. Tutqındar [Prisoners]. - Almaty: B.O.Zh, -2001. 520 p. (in kazakh)
2. Elubay S. Jalğan dünïe (Roman-tolğaw) [False world (Romance)]. - Almaty: Kazygurt, -2003. 158 p. (in kazakh)
3. Ensegenuly T. Tutqın [Prisoner]. - Almaty: Merey, -2003. 336 p. (in kazakh)
4. Elubaev S. Minajat [A prayer]. - Almaty: Kazakhstan, -1993. 256 p. (in Kaz)
5. Simataev S. Elim-ay [My country. The third book].- Almaty: Kazygurt, -2003. 750 p. (in kazakh)
6. Dosanov S. Tuyiq [Dead end]. - Almaty: Arda, -2007. 608 p. (in kazakh)
7. Dosanov S. Jürmasınşı ğasır [Twentieth century]. - Almaty: Sanat, -1998. 400 p. (in kazakh)
8. Dospanbet U. Jılwsız ot [Fire without heat]. - Almaty: Sozdik-slovar, -2000. (in kazakh)
9. Kozakhmetova M. Jantäsïlim [Relative]. - Almaty: Ana-tili, -2001. 312 p. (in kazakh)
10. Mukai B. Ömirzaya [Lifetime]. - Almaty: Zalyñ, -1998. 480 p. (in kazakh)
11. Murtaza Sh. Tamuq [Tamuk]. - Almaty: Kazakhstan, -1994. 221 p. (in kazakh)
12. Zhurtbaev T. Talqı [Talk]. - Almaty: Kazakhstan, -1997. 368 p. (in kazakh)
13. Tileukhanov T. Üş urpaq muñı [Three generations of grief]. - Almaty: Writer, -1996. 560 p. (in kazakh)
14. Draw Dongfeng: "Basic Issues in Literary Theory", Beijing: Peking University Press, 2004 edition. (in chinese)
15. Nan Fan: "Literary Theory", Beijing: Peking University Press, 2008 edition.(in chinese)
16. Sun Shaozhen: "On Literary Creation", Shenyang: Chunfeng Literature and Art Publishing House, 1987 edition. (in chinese)
17. Jiang Wenzhen: "Research on the Modernity of Chinese Literary Theory", Beijing: People's Literature Publishing House, 2005 edition. (in chinese)
18. Luo Genze: "History of Chinese Literary Criticism", Shanghai Bookstore, 2003 edition. (in chinese)
19. Fei Peng: "Historical Imagination of Novel in the New Century", Jilin: Northeast Normal University, 2019. (in chinese)
20. Quan Huijin: "The National Spirit in Historical Trauma and Reality's Hidden Concerns"—A review of the short stories and short stories of Kazakhstan writer Rehemujan Voltarbayev, Yining: Journal of Yili Normal University (Social Science Edition), Issue 3, 2014. (in chinese)

Ашимхан Т.К.

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: taldaobek80@126.com

СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ РОМАН: ЖИВОПИСЬ И ЭСТЕТИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО РЕШЕНИЯ XX ВЕКА

Аннотация. В статье рассматриваются репрезентации значимых исторических событий, связанных с историей Казахстана начала XX века, в художественной литературе и эстетика художественного решения. Основная цель исследовательской работы – изучение исторических романов, изданных после обретения независимости Казахстана, которые содержат такие события, как гонения, голод и колониальные грабежи, вызванные жестокой политикой советского правительства в начале XX века. Одновременно рассматривается проблема исторического познания и художественного решения в романах, основанных на

исторических событиях этого периода. Практическая значимость темы исследования состоит в том, что политика массового завоевания и зачистки русской колониальной казахской степи, а также перманентного изгнания проживающего там народа со своей земли началась в первой половине XIX века. В 20-е годы XX века такая абсурдная политика советской власти, как Октябрьская революция, «малый Октябрь» в Казахстане, искусственный голод под названием конфискация и массовая колхозизация, расправа над красными, стали Основа исторического романа. В то же время очень важно изучать романы, художественным языком описывающие эти значимые исторические события казахского народа. Задачей исследовательской работы является изучение исторических романов, разоблачающих злодеяния советской власти по отношению к казахскому народу. Во исполнение этого долга среди романов, поднимавших эту тему, анализируются трилогия С.Елубая «Акбоз уй», роман Бексултана Нуржекеулы «эй, дүние-ай» и роман А. Тарази «жаза». Метод исследования - назвать множество романов, разоблачающих преступления советской власти, проанализировать и обобщить их художественные достижения. Также в статье были использованы такие методы исследования, как анализ, сравнение и обсуждение. Новизна результата исследования заключается в том, что российский колониализм – это один из самых мрачных периодов жизни казахского народа, годы, полные страшных страданий, ставшие неизгладимой историей. Исторические романы, раскрывающие реальность этого жалкого положения народа, преступление этой рукотворной резни, глубоко анализируются в комплексном научном стиле с особой темой. А в статье также анализируются взаимоотношения и умения писателя в одностороннем принятии исторических знаний и художественного решения.

Ключевые слова: Казахский исторический роман начала XX века, русский колониализм, историческое знание, художественное решение, романы «Акбоз уй», «Эй, дүние-ай», «Жаза».

Ashimkhan T.K.

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: taldaobek80@126.com

MODERN KAZAKH NOVEL: PAINTING AND AESTHETICS OF ARTISTIC DECISION OF THE XX CENTURY

Abstract. The article examines representations of significant historical events related to the history of Kazakhstan at the beginning of the 20th century in fiction and the aesthetics of artistic decision. The main purpose of the research work is to study historical novels published after the independence of Kazakhstan, which contain events such as persecution, famine and colonial plunder caused by the brutal policies of the Soviet government in the early 20th century. At the same time, the problem of historical knowledge and artistic decision in novels based on historical events of this period is considered. The practical significance of the research topic is that the policy of mass conquest and cleansing of the Russian colonial Kazakh steppe, as well as the permanent expulsion of the people living there from their land, began in the first half of the 19th century. In the 20s of the twentieth century, such absurd policies of the Soviet government as the October Revolution, “Little October” in Kazakhstan, artificial famine called confiscation and mass collective farming, reprisals against the Reds, became the basis of the historical novel. At the same time, it is very important to study novels that describe these significant historical events of the Kazakh people in artistic language. The objective of the research work is to study historical novels that expose the atrocities of the Soviet regime against the Kazakh people. In fulfillment of this duty, among the novels that raised this topic, S. Elubay’s trilogy “Akboz uy”, Beksultan Nurzhekeuly’s

novel “ay, dunie-ay” and A. Tarazi’s novel “zhaza” are analyzed. The research method is to name many novels that expose the crimes of the Soviet regime, analyze and summarize their artistic achievements. The article also used research methods such as analysis, comparison and discussion. The novelty of the research result lies in the fact that Russian colonialism is one of the darkest periods in the life of the Kazakh people, years full of terrible suffering that have become indelible history. Historical novels that reveal the reality of this pitiful condition of the people, the crime of this man-made massacre, are deeply analyzed in a comprehensive scientific style with a special theme. And the article also analyzes the relationship and skills of the writer in the one-sided acceptance of historical knowledge and artistic decisions.

Key words: Kazakh historical novel of the early twentieth century, russian colonialism, historical knowledge, artistic decision, novels “Akboz uy”, “Ay, dunie-ay”, “Zhaza”.

Автор туралы мәлімет:

Әшімхан Талдаубек Қадылұлы

ғылыми қызметкер, PhD, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Әшимхан Талдаубек Қадылұлы

научный сотрудник, PhD, Институт востоковедения имени Р.Б.Сүлейменова КН МНВО РК, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Ashimkhan Taldaubek Kadylyuly

Researcher, PhD, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies SC MSHE RK, Almaty, Kazakhstan.

Келіп түсті 29 қараша 2023 жыл

Қабылданды 27 ақпан 2024 жыл